

XIX ƏSRİN BİRİNCİ YARISI: TARİXŞÜNASLIĞIN MƏXƏZLƏRİ

Əhmədova Naibə Əhmədağa qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
[*naiba.ahmedova@mail.ru*](mailto:naiba.ahmedova@mail.ru)

Açar sözlər: *tarixşünaslıq, tarixi qaynaqlar, arxiv sənədləri, statistik məlumatlar*

Məqalədə XIX əsrin birinci yarısının tarixşünaslığına dair Rusiyanın, Gürcüstanın, Azərbaycanın müxtəlif arxiv fondlarında saxlanılan sənəd və materiallar, rus hərbiçilərinin topladığı statistik məlumatlar təhlil edilmişdir ki, bu mənbələr vasitəsilə dövrün araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rusiya arxivlərinin fondlarında saxlanılan materiallar Rusiyanın Azərbaycana dair planlarının araşdırılmasında əhəmiyyətlidir.

ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА: ИСТОЧНИКИ ИСТОРИОГРАФИИ

Ахмедова Наиба Ахмедага кызы

Ключевые слова: *историография, исторические источники, архивные документы, статистика.*

В статье представлены документы и материалы по историографии первой половины XIX века, хранящиеся в различных архивах России, Грузии, Азербайджана, статистические данные, собранные российскими военными, что важно для изучения периода с помощью этих источников. Материалы, хранящиеся в фондах российских архивов, важны для изучения планов России в отношении Азербайджана.

THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY: SOURCES OF HISTORIOGRAPHY

Ahmedova Naiba Ahmedaga

Keywords: *historiography, historical sources, archival documents, statistics.*

The article presents documents and materials on the historiography of the first half of the XIX century, stored in various archives of Russia, Georgia, Azerbaijan, statistical data, collected by the Russian military, which is an important source of information. Materials stored in the funds of the Russian archives are important for the study of Russia's plans in relation to Azerbaijan.

XIX əsrin birinci yarısına aid Azərbaycanla bağlı Rusiyanın müxtəlif arxivlərində saxlanılan sənədlər çox qiymətlidir. Rusiya arxivlərində ölkəmizlə əlaqədar olan sənədlərin böyük bir hissəsi müxtəlif illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən toplanılmışdır və hazırda institutun elmi arxivində saxlanılır.

Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivi (RQVİA), Rusiya Dövlət Qədim Aktlar Arxivi (RQADA) və Rusiya İmperiyasının Xarici Siyasət Arxivinin (AVPRİ) fondlarında saxlanılan sənədlər Rusiyanın Azərbaycana dair planlarının aydınlaşdırılması üçün əhəmiyyətlidir.

1869-cu ildə (I hissə) və 1888-ci ildə (II hissə) çap olunmuş “Dövlət Şurasının arxivi” adlı iki cildlik sənədlər toplusunda daha çox rəsmi dövlət sənədləri, Qafqazdakı rus ordusuna verilən təlimatlar, Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalı ilə bağlı qərarlar, Azərbaycanda və Qacar dövlətindəki rus konsullarının hesabatları və s. cəmlənmişdir.

“XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-Dağıstan münasibətləri” sənədlər məcmuəsi (1988) toplusunda “Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan türk xanlıqları arasındakı münasibətlərə dair arxiv bəlgələri” (1992) iki cildlik məcmuədəki sənədlər də dövrə aydınlıq gətirməyə imkan verir.

XVIII əsrin sonu-XIX əsrin birinci yarısına aid Cənubi Qafqaz üzrə qiymətli materiallar Tiflisdə yerləşən Gürcüstan Respublikası Dövlət Tarix arxivində toplanmışdır. Xüsusən, Zaqafqaziya diyarının baş hakiminin dəftərxanası fondunda çarizmin aqrar siyasətinin başlıca xüsusiyyəti, kənd təsərrüfatının vəziyyəti, köçürmə tədbirləri və s. haqqında çox dəyərli məlumatlar vardır.

Quzey Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı ərəfəsi, işğal dövrü və sonrakı illərdə sosial-siyasi və iqtisadi həyatın ən mühüm məsələlərinə dair sənədlər Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin (ARDTA), Ali Gürcüstan hökumətinin Xəzinə Ekspedisiyası, müsəlman əyalətlərinin və Lənkəran (Talış) xanlığının hakiminin dəftərxanası fondlarında saxlanılır.

Tarixi qaynaqlar içərisində dövlət idarələrinin və digər qurumların kargüzarlıq sənədləri mühüm yer tutur ki, bu səpkili sənəd və materialları iki qrupa bölmək olar: birinci qrup sənədlər arxivlərdən əldə olunaraq elmi dövriyyəyə cəlb edilmişdir. Bunların sırasında Azərbaycan Respublikası Dövlət

Tarix Arxivi (ARDTA), Naxçıvan Mərkəzi Dövlət Arxivi (Naxçıvan MDA), Rusiya Federasiyası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi (RFMDTA) və Gürcüstan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivindən (GRMDTA) toplanan sənəd və materiallar xüsusi yer tutur.

Kargüzarlıqda olan sənəd və materialların digər qrupu isə Rusiya imperiyası zamanında, yaxud sovet və ya postsovet dövründə çap olunmuşdur. Rusiya imperiyası dövründə nəşr olunan sənəd və materiallar külliyyatından bəhs edərkən Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarını fərqləndirmək lazımdır.

Sovet dövründə nəşr edilmiş iki hissədən ibarət “XIX əsrin 20-60-cı illərində rus çarizminin Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasəti” [2] adlı sənəd və materiallar toplusu da bu sırada mühüm yer tutur.

Statistik mənbələr Car-Balakən camaatlığının işğalı ərəfəsində və işğaldan sonra bölgədə olan rus hərbiçilərinin topladığı statistik məlumatlardır. Həmin statistik məlumatlar 1826-1829, 1830 və 1839-cu illərə aiddir. Bu qaynaqlarda əsasən kəndlərin, tüstülərin (evlərin) sayı və əhalinin məşğuliyyəti haqqında məlumatlar verilmiş, əhalinin ailə tərkibi, yaşı, cinsi, nigah, miqrasiya kimi məsələlərə toxunulmamışdır [3].

Car-Balakən camaatlığı haqqında ilk statistik məlumat 1826-cı ildə alman mənşəli çar zabiti polkovnik M.A.Kotsebu tərəfindən toplanılmışdır. O, “1826-cı il Çar mülkləri haqqında məlumat” [7] adlı əsər yazmışdır. Bu statistik məlumatda camaatlığın ərazisi, kəndləri, tüstülərin sayı, əhalinin məşğuliyyəti kimi məsələlər öz əksini tapsa da, camaatlığın ərazisi, sərhədləri, kəndlilərin sayı dəqiqləşdirilməmişdir.

1829-cu ilin sonlarında T.N.Yaşnikov [8] tərəfindən camaatlıq haqqında statistik məlumat M.A.Kotsebunun müəllifi olduğu statistik məlumatın daha mükəmməl variantıdır. Digər statistik məlumat isə camaatlığın işğalından sonra, yəni 1830-cu ildə toplanılmışdır.

1839-cu il statistik məlumatı Car-Balakən camaatlığı ləğv edildikdən sonra yaradılmış eyni adlı vilayətdə keçiriləcək yeni inzibati-ərazi islahatından əvvəlki vəziyyəti öyrənmək məqsədi ilə toplanılmışdı. Bu məlumatda yalnız mahallar üzrə kəndlərin və tüstülərin sayı verilmişdir.

Car-Balakən camaatlığında mövcud olan sosial-iqtisadi münasibətlərə dair sənədlərdən ən mühümü Car-Balakən camaatlığının, İlisu sultanlığının işğalından sonra çar hökumətinin buradakı sosial-iqtisadi münasibətləri öyrənmək məqsədilə yaratdığı Zaqatala Silki Torpaq Komissiyasının (1869-1874) materiallarıdır.

Rusiya tarixşünaslığında yazılan bir sıra elmi əsərlərin mənbə bazasını Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının topladığı 12 cildlik sənədlər toplusu təşkil edir. Məşhur qafqazşünas alim Adolf Berjenin redaktəsi ilə hazırlanaraq 1866-cı ildən Tiflisdə çap olunan bu toplularda rəsmi səciyyə daşıyan sənədlərlə (Qafqazın Baş komandanı və hakimlərinin hesabatları, raportları, məktub və

reskriptləri və s.) yanaşı, statistik materiallar (vergi siyahıları və cədvəlləri, gəlir-çıxar sənədləri və s.) da öz əksini tapmışdır [3]. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının aktlarında mövcud olan sənədlərə əsasən Azərbaycan xanlıqlarının XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəlləri tarixinə dair məlumatları müqayisə etmək, dəqiqləşdirmək mümkün olmuşdur. Topludakı sənədlərdə xanlıqların sosial tarixinə, qeyri-müsəlmanların Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi, çar hökumətinin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi siyasi, dini, milli bərabərsizlik və s. kimi sualların cavabları öz ifadəsini tapmışdır. Toplanan sənədlərin böyük elmi əhəmiyyəti olsa da, yanlış fikirlərdən, qeyri-dəqiq məlumatlardan da xali deyildir.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal probleminə dair külli miqdarda qaynaqlar - sənəd və materiallar mövcuddur. Bu qaynaqlar sonradan problemə toxunan müəlliflərin istinadgah nöqtəsi olmuşdur. Demək olar ki, bütün tarixi əsərlər ilkin mənbələr əsasında yazılmışdır. Həmin mənbələr olmasaydı, yəqin ki, mövcud problemə dair külli miqdarda elmi əsərlər də meydana gəlməzdi. Bəhs olunan problemin mənbə bazasını işğal dövründə ayrı-ayrı dövlətlərlə və Azərbaycan xanlıqları ilə Rusiyanın bağladığı müqavilələr, islahat proqramlarından, qərar və sərəncamlarından, hərbi və mülki əmrlərindən ibarətdir. Bu materiallar əsasən Azərbaycan, Gürcüstan və Rusiyanın Mərkəzi Dövlət Tarix arxivlərində qorunub saxlanmışdır. Bununla yanaşı problemə dair çap olunmuş mənbələrə də rast gəlmək mümkündür. Bu sahədə hələ XIX əsrin ikinci yarısından A.P.Berje, T.Yuzefoviç və başqaları fəal təşəbbüs göstərmiş və mənbələrin kütləvi şəkildə ictimaiyyətə çatdırılmasını təmin etmişlər.

Böyük Britaniyanın Ost-Hind şirkətinin XIX əsrin əvvəllərində Qacar dövlətində səfiri olmuş kapitan C.Malkolmun ilk mənbə xarakteri daşıyan “Pəriyada indi çarlıq edən sülalənin əsasını qoyan Ağa Məhəmməd xan Qacarin həyatının təsviri, onun ölümündən sonra baş verən başlıca hadisələrin qısa şərhı” (1835) tədqiq olunan mövzunun bəzi aspektlərini öyrənmək baxımından maraqlıdır. 1801-cü il yanvarın 4-də C.Malkolm və İrənin (Qacar – N.Ə.) birinci naziri Hacı İbrahim xan arasında siyasi (29 dekabr 1800-cü il tarixli) və ticarət əlaqələrinə həsr edilmiş iki müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilələr antirus və antifransız səciyyə daşıyırdı. Bu müqavilələr İran (Qacar) dövlətinin İngiltərə, sonralar isə digər Avropa dövlətləri ilə qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələr bağlamağın əsasını qoydu.

Rusiya imperatoru I Aleksandr (1801-1825) hakimiyyətə gəldikdən sonra ikinci dəfə (birinci dəfə 1783-cü il 24 iyulda) 1801-ci il sentyabrın 12-də gürcü çarı XII Georginin vəsiyyəti üzrə Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında manifest və Qafqazdakı rus qoşunlarının Baş Komandanı Knorriqin adına fərman verdi. Gürcüstanda hakimiyyətdə olan Baqratoniylər sülaləsi hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı, Kartli-Kaxetiya çarlığı ləğv

edildi. I Aleksandrın məlum fərmanı ilə Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları da Rusiyaya ilhaq edildi.

1803-cü il 12 aprel Çar-Balakən camaatları ilə Tiflisdə rus dilində bağlanmış preambula və 11 maddədən ibarət Andlı öhdəlik. Bu Andlı Öhdəliyi carlıların nümayəndələri ilə Qafqazdakı rus ordusunun Baş Komandanı (1802-1806) P.D.Sisianov imzalamışdır. Bu Andlı Öhdəlik ilk dəfə AKAK-da çap olunmuşdur. Bəhs olunan dövrün rəsmi sənədləri tarixi proseslərin izlənməsi və yazılmasında mühüm qaynaqlardan olmuşdur.

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və Rusiya imperiyası qoşunlarının Baş Komandanı general P.Sisianov arasında 1805-ci il mayın 14-də Kürəkçayda bağlanmış 11 maddəlik Andlı öhdəlik, 1805-ci il mayın 21-də Şəki xanı Səlim xanla P.Sisianov arasında bağlanmış müqavilə, 1805-ci il dekabrın 27-də şamaxılı Mustafa xanla P.Sisianov arasında bağlanmış müqavilə və s. bu qəbildəndir. Yeri gəlmişkən, Qarabağ xanlığının Rusiyaya keçməsi müqaviləsinin azərbaycanlı İbrahim xanın imzalaması həyasız ermənilərə və onların havadarlarına sübut edir ki, bu torpağın əsil sahibi azərbaycanlılar (Azərbaycan türkləri) olmuşdur.

1805-ci il 14 may müqaviləsinə görə Qarabağ xanı Rusiya çarının vassalı olmağına razılıq verir, üçüncü xarici dövlətlər ilə müstəqil münasibətlər saxlamaq hüququndan Rusiya çarının xeyrinə imtina edir, çar xəzinəsinə hər il 8 min çervon bac verməyi öhdəsinə götürür, Şuşa qalasında və xanlığın ərazisində Rusiya qoşun dəstələri yerləşdirilirdi. İbrahimxəlil xan öz nəvəsini Tiflisə Baş komandanın qərargahında girov saxlamaq üçün göndərməli idi. Çar qoşunları tərəfindən general-leytenant hərbi rütbəsi olan İbrahimxəlil xan birbaşa çar Baş komandanına tabe edilirdi. Bununla yanaşı, çar hökuməti xanın və onun qanuni varislərinin daxili idarə etmək hüquqlarına heç vaxt toxunmayacağını öhdəsinə götürürdü. Beləliklə, Kürəkçay müqaviləsi ikitərəfli dövlətlərarası münasibətləri siyasi yolla, savaşız həll etmiş bir sənəddir. Kürəkçay müqaviləsi Qarabağ xanlığının çar hökuməti tərəfindən ləğv edilməsi ilə rəsmi qüvvəsini itirmiş oldu. Kürəkçay müqaviləsinin mətni ilk dəfə general Sisianovun çar I Aleksandrın adına 22 may 1805-ci il tarixli “tam sədaqətli” raportundan olduğu kimi götürülmüşdür. Raportun mətni isə öz növbəsində “Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının topladığı aktların (rus dilində komissiyanın adı qısaldılmış şəkildə AKAK, Azərbaycan dilində isə QAKA kimi işlədilir – N.Ə.) II cildində çap edilmişdir.

1804-cü ildə Rusiya ilə Qacar dövləti arasında başlanmış müharibənin gedişində sülh danışıqları Aslandüzdə 1812-ci ilin sentyabrında başlanmışdı. Həmin ilin sonunda danışıqları Qarabağın Gülüstan kəndində (indiki Goranboy rayonu ərazisində) aparmaq qərara alındı. 1813-cü il oktyabrın 1-də (13) orada barışıq imzalandıqdan sonra Qafqazdakı rus ordusunun Baş komandanı N.F.Rtişsev və İran tərəfindən Mirzə Əbdülhəsən xan müqavilənin maddələrini

razılaşıdırmağa başlamış, oktyabrın 12-də (24) isə sülh bağlanmışdı. I Aleksandr İranla sülh bağlanması haqqında manifestin layihəsini 1813-cü il dekabrın 12-də (24) Fribunda imzaladı, ancaq P.A.Rumyantsev Sankt Peterburqda manifesti alanda orada səhv müəyyən etdi (Rusiyaya ilhaq edilən Qarabağ və Gəncə xanlıqlarının adı yox idi). Buna görə 1814-cü ilin sentyabrında ratifikasiya olunmuş sülh haqqında manifesti yalnız 1818-ci il iyulun 16-da (28), müqavilənin mətni isə avqustun 7-də (19) elan edilmişdi.

Gülüstan müqaviləsi 11 maddədən ibarət idi. Gülüstan müqaviləsinin şərtləri I Aleksandrın “Bütün xalqa bəyanatı” ilə yalnız 1818-ci il avqustun 7-də Senatın nəzdində çap edilmişdir. Gülüstan müqaviləsi 1813-cü il oktyabrın 12-də, İran təqvimini ilə səvvalan ayının 29-da Zeyvə çayı yaxınlığındakı Gülüstan kəndində, rus ordugahında, hər iki tərəfin səlahiyyətli müvəkilləri vasitəsilə Bütün Rusiya imperiyası və İran dövləti arasında bağlanmış və 1814-cü ilin sentyabrın 10-da Tiflisdə hər iki dövlətin səlahiyyətli müvəkillərinin bir-biri ilə dəyişiklikləri ratifikasiyalarla təsdiq edilmiş əbədi sülh və dostluq müqaviləsidir. Müqavilənin preambula (giriş) hissəsində belə yazılmışdır.

Müqavilənin birinci maddəsinə görə müqavilə bağlandığı andan iki dövlət arasında düşmənçiliyə son qoyulur. İkinci maddədə iki dövlət arasında sərhəd xətti – coğrafi hüdudlar müəyyən olunur, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları İrana aid edilir. Üçüncü maddəyə görə İran Qarabağ xanlığı, Yelizavetpol (keçmiş Gəncə - N.Ə.) əyalətinin (əslində hərbi dairə - N.Ə.) Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı, Lənkəran (Talış) xanlıqlarının, Dağıstan, Gürcüstan (Şuragel) əyaləti ilə birlikdə İmeretiya, Quriya, Mingreliya, Abxaziya, Qafqaz sərhəd xətti və Xəzər dənizinə aid olan torpaqlar və xalqlarla birlikdə Rusiya imperatorluğuna keçir. Dördüncü maddədə Rusiya imperatoru və vəliəhdi adından İran şahının varisi təyin ediləcək vəliəhdin hakimiyyətini tanıyır. Beşinci maddədə Xəzərdə hər iki dövlətin ticarət gəmilərinə sərbəst üzmək, bir-birinin sahillərinə yan almaq, qəza zamanı bir-birinə kömək etmək nəzərdə tutulur, lakin dənizdə ancaq rus bayrağı altındakı hərbi gəmilər üzə bilərdi. Altıncı maddədə əsirlərin və ələ keçirilmiş sakinlərin üç ay müddətində qaytarılması, yeddinci maddədə hər iki dövlət arasında diplomatik münasibətləri tənzimləyən diplom və digər məmurlara qarşılıqlı hörmət, səkkizinci maddədə hər iki dövlət arasında qarşılıqlı ticarətin tənzimlənməsi, doqquzuncu maddədə gömrük məsələsinin tənzimlənməsi, onuncu maddədə hər iki dövlətin tacirlərinin ticarət əməliyyatlarına təminat verilməsi, on birinci maddədə müqavilə imzalanan andan hərbi əməliyyatların dayandırılması nəzərdə tutulurdu. Müqaviləni Gürcüstanda və Qafqaz xəttində rus qoşunlarının Baş komandanı N.Ratişşev və İran sarayının Gizli İşlər müşaviri Mirzə Həsən xan imzalamışlar.

Türkmənçay traktatı. İranın Rusiyaya müharibə elan etməsi ilə əlaqədar 1826-cı il sentyabrın 16-da Rusiyanın verdiyi bəyannamə ilə gələcək

sülh müqaviləsinin başlıca müddələri qabaqcadan bildirilmişdir. Burada A.P.Yermolovun və A.S.Menşikovun 1826-cı il noyabrın 17-də Xarici İşlər Naziri qraf K.V.Nesselrodeyə təqdim etdikləri təkliflər də nəzərə alınmış, yeni müqavilə (Türkmənçay – N.Ə.) haqqında çar reskripti 1827-ci il mayın 24-də Cəlaloğlu yaxınlığındakı rus hərbi düşərgəsinə göndərilmişdi. Sülh danışıqlarını Rusiya bu aspektdə aparmışdır. Türkmənçay traktatında deyilirdi: Rusiya imperatoru və İran şahı, onların vərəsələri və taxt-tacın varisləri arasında əbədi sülh, dostluq və razılıq haqqında (maddə 1); Gülüstan müqaviləsinin qüvvədən düşməsi (maddə 2); İran şahının Arazın o tayı və bu tayı üzrə Erivan (İrəvan) və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya keçməsi (maddə 3); İranla Rusiya arasında sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsi (maddə 4); Qafqaz dağları ilə Xəzər dənizi arasındakı bütün torpaqlar və adaların köçəri və başqa xalqların əbədi olaraq Rusiyaya keçməsi (maddə 5); İran rus təbəələrinə ödəmək üçün on kurur və ya iyirmi milyon gümüş manat ödəməli (maddə 6); Rusiyanın şahzadə Abbas Mirzənin İran taxt-tacının vərəsəsi və varisi, taxta çıxanda isə onu qanuni hökmdar kimi tanımaq öhdəliyi götürməsi (maddə 7); gəmiçilik barədə - Xəzər dənizində və sahil boyunca rus və İran ticarət gəmiləri sərbəst üzə bilər və sahillərinə yan ala bilər, qəza zamanı hər iki dövlət bir-birinin gəmilərinə kömək etməsi, Xəzər dənizində yalnız Rusiyanın bayrağı altında hərbi gəmilərin üzməsi (maddə 8); hər iki dövlətin bir-birinin səfirləri, nazirləri, müvəkkillərini qarşılıqlı olaraq ehtiramla qəbul etmələri (maddə 9); ticarət əlaqələrinin bərpası və inkişafı (maddə 10); hər iki dövlətin qarşılıqlı surətdə onların təbəələri barədə təəhhüdləri yerinə yetirmələri (maddə 11); hər iki dövlət öz təbəələrinə qarşılıqlı surətdə əmlakın satılmasına 3 il vaxt verir, lakin Rusiya imperatorunun bu iltifatı İrəvan sərdarı Hüseyn xana, onun qardaşı Həsən xana, Naxçıvan hakimi Kərim xana aid edilmir (12 maddə). Birinci və ikinci Rus-Qacar müharibəsi zamanı əsir düşmüş hərbi əsirlər, təbəələr 4 ay ərzində qarşılıqlı surətdə qaytarılmalı, bu tədbiri həyata keçirmək üçün hər iki tərəfin komissarları Abbasabada göndərilməli (maddə 13); axırıncı müharibənin (1826-1828-ci illər) başlanmasınadək və müharibə dövründə bir dövlətin təbəəliyindən başqa dövlətin təbəəliyinə keçmiş satqın və fərariləri bir-birindən tələb etməməli, İran Rusiyaya məxsus ərazilərdən bu ölkəyə qaçıb gəlmiş şəxslərin Rusiyanın göstərdiyi məntəqələrdə məskunlaşmasına imkan verməməli, Rusiya da İran qaçqınlarının (əsasən ermənilərin – N.Ə.) Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarında, İrəvan xanlığının Araz çayının sağ sahilində yaşamasına icazə verməyəcəyini vəd etməsi, İran tərəfi Quzey Azərbaycanından bu ölkəyə qaçmış xan, bəy, dini rəislər və ya mollaların öz həmvətənlərinə zərərli təsirinin qarşısını alacaq (maddə 14); şah Azərbaycan vilayətinin bütün əhalisinə və məmurlarına müharibə ərzində və ya rus ordusu adı çəkilən vilayəti tutduğu zaman davranışına görə (əsasən ermənilərə ruslara köməyinə görə - N.Ə.) təqibə, dini əqidəsinə görə təhqirə məruz qoymayacaq, onları bağışlayır,

hər hansı kömrük və vergi vermədən bir il ərzində daşınan əmlakını satıb Rusiyaya sərbəst keçə bilər, daşınmaz əmlakı satmaq üçün beş il vaxt verilir (maddə 15); müvəkillər sülhü imzalayan kimi hərbi əməliyyatlar dərhal dayandırılır, eyni məzmununda iki nüsxədə tərtib olunmuş müqavilə hər iki tərəfin müvəkilləri tərəfindən imzalanmış, onların gerbli möhürləri təsdiq edilmiş, Rusiya imperatoru və İran şahı tərəfindən təsdiq və ratifikasiya edilməlidir. Ratifikasiya mətnləri dörd ay ərzində dəyişdirilməlidir. Müqavilə 1828-ci il fevralın 10-da İsanın anadan olduğu gün Təbriz yaxınlığında Türkmənçay kəndində bağlandı (maddə 16). Əslinə qol çəkmişlər: İvan Paskeviç və şahzadə Abbas Mirzə. Rusiya ilə İran arasında ticarətə və hər iki dövlət təbəələrinin təhlükəsizliyinə dair Akt Türkmənçay barışıqları ilə bir gündə bağlanmışdır. Türkmənçay müqaviləsi 1828-ci ilin martında çar hökuməti, iyul ayında isə Qacarlar tərəfindən ratifikasiya edilmişdir. Paskeviç qeyd etmişdir ki, 4 və 13-cü maddələr Qriboyedov tərəfindən “yaxşılaşdırılmış”, 14-cü maddə isə genişləndirilmişdir. Ermənilərə və təzminatın həcminə aid maddələr dəyişikliyin əsas hissəsini təşkil edirdi. Tarixi ədəbiyyatda 14 və 15-ci maddələrin müəllifi A.S.Qriboyedov sayılır. Türkmənçay müqaviləsinin mətni Rusiyada dəfələrlə çap edilmişdir.

14-cü maddə ilə bağlı olaraq Qafqazın Baş hakiminin adına 12 noyabr 1842-ci il tarixdə göndərilən şah fərmanında göstərilirdi ki, sərhəd sakinlərinə bəxş edilmiş keçmə sərbəstliyindən sui-istifadə edilir. Bu narazılığı aradan qaldırmaq üçün Rusiya ilə İran arasında danışıqlar aparılmış, 1844-cü il iyulun 3-də bu iki dövlət arasında konvensiya imzalanmışdır. Konvensiyaya görə: 1. Hər iki dövlətin təbəələri bundan sonra bir dövlətdən o birinə pasportsuz və rəislərin formal icazəsi olmadan keçə bilməzdi və s.

Ədəbiyyat

1. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией: Под редакцией А.Берже, тт, 1-ХІІ, Тифлис, 1866-1904
2. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. часть II, Феодальные отношения и колониальный режим 1843-1868 гг. М.-Л., 1937, 478 стр.
3. Quliyev C.Ş. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının sənədləri Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını öyrənmək üçün mənbə kimi. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2014. 22 səh.
4. Paşayeva E.M. 1801-1830-cu illərdə Rusiya, Türkiyə və İran münasibətlərində Azərbaycan problemi. Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2005. 26 səh.

5.Məmmədova A.Ə. Car-Balakən camaatlığı XVII əsrin sonları –XIX əsrin 30-cu illərində (tarixi-demoqrafik tədqiqat).Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı,2010. 30 səh.

6.Əliyev M.M.Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünaslığı (20-90-cı illər) Tarix elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1996. 23 səh.

7.КоцебуМ.А.Сведения о Джарских владениях1826 г. /ИГЭД. Под редакцией М.О.Косвена и Х.М.Хашаева. М.,1958

8.ЯишниковТ.Н.Выдержки из описания Лезгино-Джарских вольных обществ.1830 г. /ИГЭД. Под редакцией М.О.Косвена и Х.М.Хашаева. М.,1958

9.Mahmudov Y.M. Şükürov K.K.Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi 1639-1828. Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları. Dörd cildə, I cild. Bakı,2009, 512 səh.